

SAVAŞIN ÇEVRESEL ETKİLERİNİN AZALTILMASINDA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ROLÜ

Bilge Kağan ŞAKACI*

ÖZET

Çalışmamızın amacı, savaşın çevresel etkilerinin önüne nasıl geçilebileceği, bu konuda ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarına düşen görevlerin tespit edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, çevre, sivil toplum kuruluşları.

ABSTRACT

The cause of study is how we counteract the war's environmental effects and national and international non-governmental organization (NGO)'s duties.

Keywords: War, environment, non-governmental organization (NGO),

1. GİRİŞ

Savaş yüzyıllardan bu yana insanı sadece çatışmalarla ve bunun neticesinde meydana gelen ölüm ve yaralanmalarla değil; meydana getirdiği yıkıcı hasarlar ve bilinçli tahrip yolu ile de çevresel yıkıma sebep olması sonucu da menfi yönde etkilemiştir (Soysal, 2005: 47). Modern savaşların çevresel etkilerini; savaşa hazırlığın çevreye etkileri, savaşın çevreye etkisi, savaş sonrası devam eden çevresel etkiler olmak üzere üç grupta değerlendirebiliriz. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümünde uluslararası hukuk açısından savaş tartışıldıktan sonra, çevrenin silahlı çatışmalar sırasında doğrudan korunmasını düzenleyen antlaşmalar olan ENMOD (Askeri Amaçlarla ya da Daha Başka Düşmanca Amaçlarla Çevrenin Değiştirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasına İlişkin Sözleşme) ve 1977 I. Protokol incelenecektir. İkinci bölümde savaşa hazırlığın, savaşın çevreye etkilerini ve savaş sonrası devam eden çevresel etkiler üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise savaşın çevresel etkilerinin engellenmesi ve/veya azaltılmasında sivil toplum kuruluşlarının rolü tartışılacaktır. Bu bağlamda çalışmamızın amacı, savaşın çevresel etkilerinin önüne nasıl geçilebileceği, bu konuda ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarına düşen görevlerin tespit edilmesidir.

2. ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN SAVAŞ

Savaşın (War, Guerre, Krieg) uygulanan uluslararası hukuk belgelerinde genel bir tanımı yapılmamaktadır. Osmanlı Savaş Zarar – Giderimi Davası'nda

* Araş.Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı (35. madde ile görevli); Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Kentleşme ve Çevre Sorunları, ksakaci@gmail.com

Sürekli Hakemlik Mahkemesi'nin 11.11.1912 tarihli kararında savaşı “uluslararası bir olay” olarak tanımlayarak savaşın sadece devletler arasında gerçekleşen silahlı çatışmalar yanını vurgulamıştır.

Öğreti ise ağırlıklı olarak savaşı sübjektif ve objektif öğeleri ile tanımlamaya çalışmaktadır:

- Devletlerarasında silahlı çatışmalar olgusunun varlığı,
- Taraflardan en az birisinin bu silahlı eylemleri savaş niyetiyle gerçekleştirmesi.(animus belligerandi)

Bu tanımda uygulamadaki birçok savaş durumunu kavramaktan uzaktır. Bu tanımla bir silahlı eylemin fiili varlığının aranması, aktif silahlı çatışmaların bulunmadığı durumlarda savaş olmadığı neticesine varmaktadır. Dolayısıyla II. Dünya Savaşı'nda kimi Latin Amerika ülkelerinin ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaş ilan etmesi ile doğan savaş durumunu savaş tanımının kapsamı dışına çıkarmaktadır. Ayrıca, taraflardan en az birinin bu tanıma göre, savaştan söz edebilmek için bu yönde bir iradesinin (animus belligerandi) aranması savaşın tanımı tümüyle sübjektif kılmaktadır. Dolayısıyla objektif bir tanım oluşturmaktan çıkmaktadır (Pazarıcı, 2006: 530).

3. BARIŞ HAKKI

Savaşın tanımını daha iyi kavrayabilmek için “barış hakkı” üzerinde durmak gerekir. Barış bir hukuk kavramı olarak, bir haklar ve yükümlülükler toplamı olarak, asli bir değer olan barışın korunmasının hedefler. Devletlerin, halkların ve bireylerin birbiriyle özdeş olmayan hak ve yükümlülüklerinin toplamı “barış hakkı”dır. Burada bahsi geçen her öznenin, uluslararası sistem içinde tuttukları konuma uygun olarak özel sorumluluğu vardır. İnsan haklarının, halkların haklarının ve devletlerin haklarının kesişim noktasında yer alan bir haktır barış hakkı. Barış hakkından yararlanacak olan muhatabın, öncelikle, bir devletin tüm vatandaşları anlamında halklar olduğu uluslararası belgelerde belirtilmektedir. Barış hakkı kapsamında bir öznenin sahip olduğu haklar, aynı zamanda başka bir öznenin yükümlülüğüdür. Bütün yönleri dikkate alındığında, barış hakkı mutlak bir haktır ve muhataplarına, uluslararası toplumun bütününe yönelik bir yükümlülük (erge omnes) getirmektedir. Devletler barış hakkını hayata geçirmekle yükümlü olan aktörler içinde en başta gelenidir.

Uluslararası hukuk çerçevesinde barış hakkı konusunda kurallaşma henüz istenen seviyeye ulaşmış değildir. Bu konuyla ilgili “temel uluslararası belgeler barış hakkının önemine vurgu yapmalarına rağmen, bu husustaki düzenlemelerin henüz “yumuşak hukuk”tan “sert hukuk”a, yani genel ve muğlak hedeflerden daha somut, özgül ve bağlayıcı normlara dönüşmediğini görmekteyiz.”

Kapsamlı bir kodifikasyon çabasına barış hakkı konusunda ihtiyaç olduğu açıktır. Geniş anlamda “barış hakkı”nın ele alınması durumunda, bu hakkın dayanağı olan belge ve hükümleri (BM Antlaşması bir yana bırakılırsa) BM

Genel Kurulu'nca 1948'te kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine kadar götürmek mümkündür (<http://www.mazlumder.org.tr>).

4. SAVAŞLA İLGİLİ HUKUKİ DÜZENLEMELER

Çevrenin silahlı çatışmalar sırasında doğrudan korunmasını düzenleyen sadece iki antlaşmanın varlığından söz edilebilir. Birincisi 18.05.1977 tarihli Askeri Amaçlarla ya da Daha Başka Düşmanca Amaçlarla Çevrenin Değiştirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasına İlişkin Sözleşme (ENMOD Sözleşmesi) (ENMOD: Convention on the Prohibition of the Military or Any Other Hostile use of Environmental Modification Techniques) (Pazarıcı, 2006: 603), diğeri ise 10 Haziran 1977 tarihli 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne ek Cenevre I. Protokolüdür.

Sözleşmeye taraf olan devletler sözleşme ile yasaklanan düşmanca amaçlı çevre değiştirme tekniklerini kullanmamayı yükümlenmektedir (mad 1/1).

Yine, taraf devletler öteki devletleri ve uluslararası örgütleri bu teknikleri kullanmaya özendirme ve yardım etmeme yükümünü kabul etmektedir (mad 1/2).

Yasaklanan teknikler, dünyanın ve uzayın dinamiği, oluşumu ve yapısı üzerinde bilinçli olarak oynanmasını kapsamaktadır (mad.2). Dünya deyimi ile yalnızca karasal yerküre değil, aynı zamanda biosfer, hidrosfer ve atmosfer kastedilmektedir (mad.2). Sözleşmenin hazırlanması sırasında oluşturulan kimi yorum belgelerinde vurgulanan tekniklerin şunlar olduğu bildirilmiş olup, bu yorum belgeleri daha sonra sözleşme metninde yer almamıştır:

Deprem; denizlerde kuvvetli dalga yaratılması; bir bölgenin ekolojik dengesinin bozulması; atmosfer koşullarının değiştirilmesi; iklim koşullarının, okyanus akıntılarının, ozon tabakasının ya da iyonosferin değiştirilmesi.

Anılan tekniklere başvurulması, yasaklanması bir kısıtlayıcı şartla kabul edilmektedir. Sadece bu tekniklerin “yaygın, uzun süreli ve ağır” etkileri olan çevre değiştirme teknikleri yasak kapsamına girmektedir (mad.1/1). Bu tekniklerin etkisini bilmeden, sınırlı, az etkili kullanımları yasaklanmamıştır. Çeşitli silahların kullanımının çevre üzerindeki dolaylı menfi etkileri de Sözleşme kapsamı dışındadır. Ayrıca Sözleşme anılan tekniklerin kullanımını sadece öteki taraf devletler bakımından yasaklamakta Sözleşmeye taraf olmayan devletlere karşı bahsi geçen tekniklerin kullanılmasına bir yasak getirmemektedir. Sözleşmenin taraf devletler için getirdiği yasak **ergo omnes** bir etki doğurmamaktadır.

Sözleşmenin öngördüğü yükümlülükleri uygulama sorumluluğu taraf devletlere aittir. Her bir taraf devlet kendi yetkisi altındaki yerlerde gerekli hukuksal önlemleri almak zorundadır (mad.4). “Ancak, taraf Devletler aralarındaki sorunları öncelikle danışma ve işbirliği yapmak yoluyla çözme

yükümlenmektedir (mad.5/1). Bu amaçla Sözleşme Uzmanlar Danışma Komitesi adı altında bir komite kurarak taraf Devletlerin birbirleri ile ilgili şikâyetlerini bu komiteye sunmaları olanağını yaratmaktadır (mad.5/2). Yine, taraf devletlerin araştırma yapması amacıyla öteki taraf Devletleri BM Güvenlik Konseyi'ne şikâyet etme hakkı bulunmaktadır (mad.5/3-4)” (Pazarıcı, 1992: 105-106).

Askeri ya da saldırı amaçlı, çevresel modifikasyon tekniklerinin yasaklanması esasında oluşturulan antlaşma Türkiye'nin de aralarında bulunduğu ülkeler tarafından 1977'de imzalanmıştır. İmza koymasına karşın henüz resmen Türkiye'nin onaylamadığı antlaşma, başta ABD ve Sovyetler Birliği olmak üzere Soğuk Savaş Dönemi'nde bilimsel ilerleme ve geliştirdiği teknik ile çevre üzerinde, (özellikle de iklim) bir değişiklik meydana getirerek bunu diğer ülke veya ülkelere yönelik bir silah olarak kullanılmasının engellenmesi temelinde hazırlanmıştır (Uğurlu, 2006: 82).

Tablo 1: ENMOD Antlaşmasına Taraf Olan ve İmzalayan Ülkeler - Mayıs 2001

Toplam İmzalayan	Toplam Taraf Olan
48	66

Ülke	İmzalayan	Deposit
Tacikistan		12 Ekim 1999 (a)
Saint Vincent and the Grenadines		27 Nisan 1999(s)
Kosta Rika		7 Şubat 1996(a)
Şili		26 Nisan 1994(a)
Uruguay		16 Eylül 1993(a)
Slovakya		28 Mayıs 1993(s)
Saint Lucia		27 Mayıs 1993(s)*
Özbekistan		26 Mayıs 1993(a)
Çek Cumhuriyeti		22 Şubat 1993(s)
Nijerya		17 Şubat 1993(a)
Mauritius		9 Aralık 1992(a)
Dominik Cumhuriyeti		9 Kasım 1992(s)
Cezayir		19 Aralık 1991(a)
Avusturya		17 Ocak 1990(a)*
Antigua and Barbuda		25 Ekim 1988(s)*
İsviçre		5 Ağustos 1988(a)*
Guatemala		21 Mart 1988(a)*
Arjantin		20 Mart 1987(a)*
Güney Kore		2 Aralık 1986(a)*
Benin	10 Haziran 1977	30 Haziran 1986
Pakistan		27 Şubat 1986(a)
Afganistan		22 Ekim 1985(a)
Kuzey Kore		8 Kasım 1984(a)
Brezilya	9 Kasım 1977	12 Ekim 1984
Yeni Zelanda		7 Eylül 1984(a)*
Avustralya	31 Mayıs 1978	7 Eylül 1984
İsveç		27 Nisan 1984(a)
Yunanistan		23 Ağustos 1983(a)
Almanya	18 Mayıs 1977**	24 Mayıs 1983***
Romanya	18 Mayıs 1977	6 Mayıs 1983

Ülke	İmzalayan	Deposıt
Hollanda	18 Mayıs 1977	15 Nisan 1983*
İrlanda	18 Mayıs 1977	16 Aralık 1982
Belçika	18 Mayıs 1977	12 Temmuz 1982
Japonya		9 Haziran 1982(a)
Mısır		1 Nisan 1982
İtalya	18 Mayıs 1977	27 Kasım 1981
Solomon Adaları		19 Haziran 1981(s)
Kanada	18 Mayıs 1977	11 Haziran 1981
Papua Yeni Gine		28 Ekim 1980(a)
Vietnam		26 Ağustos 1980(a)
Amerika Birleşik Devletleri	18 Mayıs 1977	17 Ocak 1980
Kuveyt		2 Ocak 1980(a)*
Sao Tome and Principe		5 Ekim 1979(a)
Cape Verde		3 Ekim 1979(a)
Bangladeş		3 Ekim 1979(a)
Norveç	18 Mayıs 1977	15 Şubat 1979
Hindistan	15 Aralık 1977	15 Aralık 1978
Lao People's Democratic Republic	13 Nisan 1978	5 Ekim 1978
Malawi		5 Ekim 1978(a)
İspanya	18 Mayıs 1977	19 Temmuz 1978
Gana	21 Mart 1978	22 Haziran 1978
Ukrayna	18 Mayıs 1977	13 Haziran 1978
Polonya	18 Mayıs 1977	8 Haziran 1978
Beyaz Rusya	18 Mayıs 1977	7 Haziran 1978
Bulgaristan	18 Mayıs 1977	31 Mayıs 1978
Rusya Federasyonu	18 Mayıs 1977	30 Mayıs 1978
Mongolia	18 Mayıs 1977	19 Mayıs 1978
Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı	18 Mayıs 1977	16 Mayıs 1978*
Finlandiya	18 Mayıs 1977	12 Mayıs 1978
Tunus	11 Mayıs 1978	11 Mayıs 1978
Sri Lanka	8 Haziran 1977	25 Nisan 1978
Macaristan	18 Mayıs 1977	19 Nisan 1978
Danimarka	18 Mayıs 1977	19 Nisan 1978
Kıbrıs Rum Kesimi	7 Ekim 1977	12 Nisan 1978
Küba	23 Eylül 1977	10 Nisan 1978
Yemen	18 Mayıs 1997	20 Temmuz 1977
Portekiz	18 Mayıs 1977	
Kamboçya	15 Ocak 1993	
Suriye	4 Ağustos 1977	
Türkiye	18 Mayıs 1977*	
Uganda	18 Mayıs 1977	
Sierra Leone	12 Nisan 1978	
Nikaragua	11 Ağustos 1977	
Fas	18 Mayıs 1977	
Lübnan	18 Mayıs 1977	
Liberya	18 Mayıs 1977	
Lüksemburg	18 Mayıs 1977	
İran	18 Mayıs 1977	
Irak	15 Ağustos 1977	
Vatikan	27 Mayıs 1977	
İzlanda	18 Mayıs 1977	

Ülke	İmzalayan	Deposit
Etiyopya	18 Mayıs 1977	
Bolivya	18 Mayıs 1977	

Kaynak: <http://www.sunshine-project.org/enmod/parties.html>

5. 1977 I. PROTOKOLÜ

Doğrudan çevreye zarar verilmesini ENMOD Sözleşmesi'nin yasaklamadığı ve çevre değiştirme tekniklerinin kimilerini yasaklayarak çevre koruduğu da göz önünde tutulursa (Pazarıcı, 2006: 603) savaş sırasında çevrenin korunmasına ilişkin doğrudan hüküm içeren tek antlaşma 10 Haziran 1977 tarihli 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne ek Cenevre I. Protokolüdür. Protokolün 35.maddesinin ilk iki fıkrasında silahlı çatışmalarda silah seçiminin sınırsız olmadığı ve fazladan acılara sebep olacak savaş araçlarının yasaklandığı bildirilmektedir. 3. fıkrasında ise; “Doğal çevrede yaygın, uzun süreli ve ağır zararlara neden olan ya da neden olması beklenen savaş yöntemlerinin ya da araçlarının kullanılması yasaktır.” şeklindedir. Bu hüküm ile savaş yöntemleri ve silahların kullanılması, çevreye verdikleri ya da verecekleri zarar coğrafi olarak yaygın, uzun süreli etkisi olan ve nitelik olarak da ağır olması durumunda yasaklanmaktadır. Görüldüğü gibi bu göreceli bir yasaklamayı içermektedir.

Silahlı çatışmalarda çevrenin korunmasına doğrudan yönelik olarak 1977 I. Protokolü'nün içerdiği ikinci hüküm 55.maddedir.

1. Savaş yaygın uzun süreli ve ağır zararlara karşı doğal çevrenin korunmasına dikkat edilerek gerçekleştirilecektir. Bu koruma doğal çevreye zararlara neden olan ya da neden olması beklenen, böylece toplumun sağlığına ve varlığına sürdürmesini tehlikeye düşüren savaş yöntemlerinin ya da araçlarının kullanılmasını da içermektedir.

2. Doğal çevreye karşı zararlar - karşılık vermek amacıyla saldırılar yasaktır.

Çevreye verilecek zararın özellikleri açısından 35/3. maddenin teyidi olan bu hüküm ilkinden toplum sağlığı ve varlığını sürdürmesi ile doğal çevrenin korunması arasında kurduğu bağ sebebiyle farklılık göstermektedir.

Çevrenin korunmasına yönelik doğrudan bahsi geçen hükümleri dışında I. Protokol'ün dolaylı olarak bu neticeye dönük bir takım hükümleri de mevcuttur. Bunların biri 54/2. maddesidir. Anılan madde sivil halkın varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan “gıda maddeleri ve bunları yetiştiren tarım alanları ile ürünler, besi hayvanları, içilebilir su tesis ve depoları ve sulama tesisleri” gibi öğelere, bunlardan halkın yoksun bırakılması için saldırılması, yok edilmesini veya kullanım dışı bırakılmasını yasaklamaktadır. Özellikle sivil halkı ve düşmanı gıda maddelerinden yoksun bırakıcı hedeflerle yapılması ölçütü bakımından öğretiyi de değerlendirilerek, düşmanı gizleyen orman ve bitki örtüsünün yok edilmesi eylemini, öteki savaş kurallarına aykırı düşmemek

şartıyla yasaklamadığı şeklinde anlaşılmaktadır (Vietnam Örneği) I. Protokol'ün çevrenin korunmasını dolaylı olarak ilgilendiren bir diğer maddesi ise 56/1. maddesidir. Baraj, su kanalları, nükleer santraller gibi tehlikeli güçleri barındıran tesislere ve yapılara, askeri hedefleri oluştursalar veya askeri hedefler içerseler bile, saldırılmasını bahsi geçen hüküm yasaklamaktadır. Maddenin asıl amacı sivil halkın korunmasıdır. Bu sayede çevrenin korunması sonucu da sağlanmış olmaktadır.

Cenevre I. Protokolü'nün 35.maddesinin 3.fıkrası 30 Ekim 1980 tarihli Aşırı Ölçüde Zarar Verici ya da Ayrım Gözetmeyen Etkisi Olan Bazı Konvansiyonel Silahların Kullanımının Yasaklanmasına ya da Sınırlandırılmasına İlişkin Sözleşme'nin Başlangıç bölümünde aynen tekrarlanmıştır. Bahsi geçen Sözleşme'nin Yakıcı Silahların Kullanımının Yasaklanması ya da Sınırlanmasına İlişkin III. Protokolü'nün 2. maddesinin 4. fıkrası ise, ormanların ya da bitki örtüsünün diğer türlerinin yakıcı silahlarla hedef yapılmasını yasaklamaktadır. Ancak, bu tür doğal unsurların, savaşanları ya da askeri hedefleri örtmesi, saklaması, gizlemesi ya da kendisinin askeri hedef olması durumunda bu yasak aynı maddeye göre geçerli olmamaktadır (Pazarıcı, 1991: 109-111).

Uygulanan uluslararası hukuk, uluslararası silahlı çatışmalar esnasında doğrudan çevrenin korunmasını hedefleyen, bahsi geçen iki antlaşmadan başka dolaylı olarak çevrenin korunmasını sağlayacak özellikte hükümler içeren antlaşmalara da sahiptir. Bu antlaşmalar değişik biçimlerde çevreye de zarar verici etkileri bulunan çeşitli silahları yasaklayarak veya kullanımını düzenleyerek dolaylı olarak çevreyi de korumuş olmaktadır. Bu silahlar öncelikle nükleer, kimyasal ve biyolojik silahlar gibi kitle imha silahları olmakla beraber kimi konvansiyonel silahların da çevreye zarar verici etkileri olması nedeniyle bu silahlar da çeşitli yasaklama veya kullanımın düzenlenmesi antlaşmasının konusunu oluşturmaktadır.

Çevrenin korunmasına yönelik uluslararası silahlı çatışmalar esnasında yapılageliş kurallarının belirlenmesine gidildiği zaman bunların büyük bir bölümünün ele aldığımız uluslararası silahlı çatışmalar sırasında uyulması gereken ana ilkelerdir. Bu ana ilkeler bir çok antlaşmada yer almakta olup öğreti de çevre korunması konusunda başvuru başlıca ilkelerin şunlar olduğu izlenmektedir:

- Gereksiz acılara neden olunmaması ilkesi
- Silahların ayırım gözetmeyen bir biçimde kullanılmaması ilkesi
- Malların yok edilmesinin yasaklanması ilkesi
- Askeri gereklilik ilkesi, vb. (Pazarıcı, 2006: 604)

Tablo 2: Çevre, Anlaşmazlık, Barış ve Güvenlik Konularında Diğer Ulusal ve Uluslararası Girişimler

Topluluk/Ülke	Yıl	Girişim
Roma Kulübü	1972	Büyümenin Sınırları ve Global 2000 Yazanağı
ABD Dışişleri Bakanlığı	1981	Report to the President adlı yayınları, toplumsal anlaşmazlıklara neden olabilecek çevresel tehlikelere ve bunlarla bağlantılı birçok sosyoekonomik değişimlere (nüfus artışı, kentleşme, göç) dikkat çekti.
Silahsızlanma ve Güvenlik Sorunları Bağımsız Komisyonu	1982	Komisyon, ilk raporu olan Common Security’de (Ortak Güvenlik) güvenlik ile çevre arasındaki bağlantıyı vurguladı.
Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu	1987	Komisyon, Ortak Geleceğimiz Yazanağı’nda güvenlik kavramının sınırlarını genişletti: “Geleneksel güvenlik anlayışı (ulusal egemenliğe karşı siyasi ve askeri tehditler), çevresel baskının yerel, ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde giderek artan etkilerini de içerecek şekilde genişletilmelidir.” Komisyon, “dolayısıyla çevresel baskının, her türlü anlaşmazlıkla bağlantılı olabilecek ve bazı durumlarda anlaşmazlıkları tetikleyebilecek nedensellik ağı önemli bir parçası olabileceği” sonucuna vardı.
UNEP Barış Araştırma Enstitüsü Oslo (PRIO)	1988	UNEP Barış Araştırma Enstitüsü, Oslo tarafından ortak yürütülen “Askeri Faaliyetler ve İnsani Çevre” adlı program, büyük ölçüde PRIO tarafından tasarlanıp uygulanan deneysel araştırma projelerini içeriyordu. PRIO bu girişimden, çevre ve güvenlik konusunda güçlü bir araştırma odağı yarattı.
Sovyetler Birliği	1989	Sovyet Dışişleri Bakanı Eduard Şevartnadze ve Başkan Mihail Gorbachov’un BM 46. Genel Kurulu’nda çevre sorunlarının daha öncelikli bir konuma getirilmesi önerisinin ardından son 15 yıl içinde, BM’de bir Ekolojik Güvenlik Konseyi kurulması önerisi sık sık tekrarlandı.
Norveç Hükümeti	1989	1989’da Norveç Savunma Bakanı Johan Jörgen Holst, çevre sorunlarının, şiddetli çatışmaların artmasındaki önemli etkenlerden biri haline gelebileceğine dikkat çekti.
UNDP	1994	UNDP çevre güvenliğini (insan güvenliğinin bileşenlerinden biri olarak) açıkça tanımladı ve bu tanım UNDP’de ve Kanada gibi önde gelen ulusal hükümetler arasında benimsenmeye devam ediyor.
Alman Hükümeti	1996	Federal Çevre Bakanlığı, uluslararası çevre politikası ve yasalarını güçlendirmeye yönelik olanakları keşfetmek amacıyla, yeni bir çevre ve anlaşmazlık yazanağı hazırlanması talimatı verdi.
Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan Hükümetleri	1997	Almatı Bildirgesi ile hükümetler çevresel güvenliğin ulusal güvenliğin stratejik bir bileşeni olduğunu ve bölge ülkelerinin önceliklerinin ve çıkarlarının korunmasında yaşamsal bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Bildirgede ayrıca, Aral sorunu dahil olmak üzere Orta Asya’da çevresel güvenliği sağlayacak kapsamlı bir programa gereksinim duyulduğu, bölgede nükleer deneme ve silahlardan arındırılmış bir bölge oluşturma ve nükleer teknoloji ve hammaddelerden kaynaklanan sızıntılarla mücadele etme gereksinimleri özel olarak vurgulanmaktadır. Bildirgenin son paragrafında ise Aral Denizi havzasında sürdürülebilir kalkınma için hazırlanacak sözleşmenin bir an önce tamamlanması gerektiği belirtilmektedir.
OECD	1998	OECD’nin Kalkınma Desteği Kuruluşu çevre ve anlaşmazlık konusunda yeni bir yazanak hazırlanması talimatı verdi.

Topluluk/Ülke	Yıl	Girişim
NATO	1999	NATO bünyesindeki Çağdaş Toplumun Sıkıntıları Komisyonu, güvenlik, çevre ve dış politika yapıcılar ve uzmanlar arasında 3 yıl boyunca sürdürdüğü araştırmaları, 1990'da uluslararası bağlamda Çevre ve Güvenlik adlı bir yazanak halinde yayınladı.
AB	2001	AB Genel İlişkiler Konseyi Nisan 2001'de çevre ve güvenlik sorunu ve sürdürülebilir kalkınmanın bölgesel güvenliğe katkısı konularındaki çevresel entegrasyon stratejisini açıkladı (Mart 2002'de kabul edildi).
AB	2002	AB çevre güvencesini yeni ortak dış politika ve güvenlik politikasına dahil etmenin yollarını tartıştı ve bunu 2002 Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde gündeme getirdi.
İsviçre Kalkınma İşbirliği Teşkilatı	2002	İsviçre Kalkınma İşbirliği Teşkilatı, barış ve anlaşmazlıkların etkilerine ilişkin bir değerlendirmeyi, ülkede uygulanan çevre programlarının bazı projelerine uyarlanmasının yollarını aradı.
BM	2002	BM Genel Sekreteri Kofi Annan anlaşmazlıklara ve istikrarsızlıklara karşı çevresel katkıların, örgütün anlaşmazlık önleme stratejilerine ve Tehdit Sorun ve Değişim Üst Düzey Paneli müzakerelerine daha iyi entegre edilmesi çağrısında bulundu.
Alman Hükümeti	2004	Sivil Krizleri Önleme ve Anlaşmazlık Çözme ve Anlaşmazlık Sonrası Barış Temin Etme Federal Eylem Planı (kabinenin onayından sonra Mayıs 2004'de yayınlandı), sürdürülebilir kalkınma ve sınırlar ötesi çevresel işbirliğinin, barışı ve istikrarı geliştirmenin temel yolları olduğunu belirtti.

Kaynak: K. Conca, vd. (2004). "Çevresel İşbirliği Yoluyla Barışı Yaratmak", Dünyanın Durumu 2005, Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 183-184; Örgen, Uğurlu (2006). Türkiye'de Çevresel Güvenlik Bağlamında Sürdürülebilir Enerji Politikaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 82-84.

6. SAVAŞ VE ÇEVRE

Çevresel yıkım, tarihin ilk dönemlerinden itibaren düşmanların ortadan kaldırılması için bir savaş kazanma stratejisi olarak kullanıldı. Roma'nın gelecekte güvenliğini sağlamak hedefiyle Romalılar rutin olarak düşmanlarının mahsullerini tahrip ederlerdi (Soysal, 2005: 47). Örneğin, Romalılar 3. Punic Savaşı'nda (M.Ö 146) Carthage bölgesindeki düşmanlarının mahsullerine tuz döküp tahrip etmişlerdir (http://halksagligi.med.ege.edu.tr/seminerler/2006-07/Savas_cevre_ASB.pdf, 5). Ruslar, Napolyon'un seferi sırasında ve II.Dünya Savaşı'nda Hitler tarafından kullanılmalarını önlemek hedefiyle kendi evlerini ve mahsullerini tahrip etmişlerdir.

Savaşın çevresel etkileri teknolojiye ilerlemelerle beraber daha şiddetli ve daha uzun süreli görülmeye başladı. Bu durumun ilk önemli örneklerinden biri Amerikan Ordusu'nca Vietnam'da orman ekosistemini yıkan geniş ölçekli herbisid kullanımınıdır. Bu yöntemin kullanımı yalnızca ekosistemi değil, uzun vadeli etkilerle kullanıldığı yerlerdeki Amerikan askerleri de dâhil, insanların sağlığını da etkiledi (Soysal, 2005: 47).

6.1. Modern Savaşların Çevresel Etkileri

Modern savaşların çevresel etkilerini;

- Savaşa hazırlığın çevreye etkileri
- Savaşın çevreye etkisi
- Savaş sonrası devam eden çevresel etkiler olmak üzere üç grupta değerlendirebiliriz.

Bu etkileri sınıflandırırken bazı etkiler birden fazla kategoride de yer alabilir. Çünkü savaşın etkileri genelde uzun süreli olarak kendini gösteriyor.

6.2. Savaşa Hazırlığın Çevreye Etkileri

Savaşa hazırlığın çevreye etkilerini üç ana grup içinde inceleyebiliriz:

- Doğal yapının tahrip edilerek silahlı güçlerin bölgeye yerleşimi için çevrenin ordu ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi.
- Silah sistemlerinin hazırlanması sebebi ile oluşan çevresel kirlilik.
- Silahların test edilmesi ile askeri tatbikatların çevreye olan doğrudan yıkıcı etkisi.

Askeri amaçlı havaalanları, silah ve cephane depoları, üsler geniş araziler gerektirmektedir. Silahların (kimyasal, biyolojik, nükleer, geleneksel) üretimi, depolanması ve test edilmesi için ayrılmış milyonlarca dönüm arazi bugün ileri derece de kirlenmiştir ve yeniden doğal yaşama kazandırılması –askeri amaçlı kullanımı durdurulsa bile- teknik ve mali sebeplerle adeta imkânsızdır. Terk edilmiş askeri garnizon silah depolarının bulunduğu eski Doğu Alman topraklarının % 4'ü bu sebeple kullanılamaz durumdadır (Soysal, 2005: 48). 1992'de Sovyetler Birliği Doğu Almanya'yı terk ederken, geri dönüş maliyetleri çok yüksek olduğu için 1,5 milyon cephaneyi yaktı. Ortaya çıkan ağır metaller (nitrojen oksitler, yüksek toksit kimyasal dioksitler, civa) filtresiz bir şekilde atmosfere yayıldı. Dolayısıyla Doğu Almanya topraklarının % 4'ünü Sovyet birlikleri kirletti (<http://www.bianet.org/bianet/kategori/cevre-ekoloji/15650/savasin-cevresel-etkileri-ya-da-kiyamet>)

Askeri tatbikatlar için de geniş toprak parçalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tatbikatlar sırasında kara ve hava bombardımanları, tank ve zırhlı araç hareketleri gibi çeşitli sebeplerle tüm doğal yapı tahrip edilir. Bunun neticesi olarak toprak kirliliği, yer altı ve yer üstü su kaynaklarının kirliliği, hava kirliliği, o bölgedeki yabanıl yaşamın zarar görmesi gibi menfi çevresel etkileri ortaya çıkmaktadır (Soysal, 2005: 48).

Yakın geçmişte iyi ve kötü deneyimler yaşandı. Dünya genelinde 1985-2002 yılları arasında ağır konvansiyonel silah (tank, top, savaş jeti, savaş gemisi) sayısı dörde bir oranında azaltıldı. Askeri harcamalar %30, nükleer savaş başlığı stokları %68 ve silah ihracatı %58 düştü. Asker sayısı %27, silah sanayindeki işçilerin sayısı da %54 oranında azaltıldı.

Hafif silahların kontrol altına alınması, uluslararası gündemin bir parçası olarak kabul gördü. Özellikle bu kategoride yer alan "mayınlar" ile ilgili önemli gelişmeler kaydedildi.

1990'lı yıllar oldukça tezat sonuçlarla dolu bir on yıldır; önemli başarıların olduğu kadar, kaçınılmaz fırsatlarında bulunduğu bir dönemdir. Belirli sınırlar içinde silahsızlanma gerçekleştirildi. Silahlarını NATO ve Varşova Paktı devletlerinin büyük oranda azaltmalarına karşın, silah fazlasının önemli bir kesimi, yok edilmek yerine geliştirmekte olan ülkelere gönderildi.

Konuşlandırılmış nükleer silahların sayısı azaldı ancak silahsızlandırma hızı 1995'ten günümüze önemli ölçüde yavaşladı. Savaş başlıklarını çalınmaya karşı koruma ve elde kalan fazla savaş başlıklarını sökme konusunda Rusya'nın çok yardıma ihtiyacı var. Ayrıca sivil nükleer tesis sektörünün kullandığı parçalanabilir malzemelerin kaybolma veya silah yapımında kullanılması tehlikesi de mevcut. Sivil ve askeri reaktörlerden elde edilen plütonyum ve oldukça güçlendirilmiş uranyum stokları yükselmeye devam ediyor. 2003 yılı sonunda hemen hemen 60 ülkede toplam 3700 tondan fazla ağırlığa ulaşan bu malzemeler, yüz binlerce silahın yapımına yetebilecektir. Güney Afrika ve Libya nükleer silahları ortadan kaldırma yönünde söz verdi ancak bölgesel düşmanlıklar ve güç siyaseti İsrail, Kuzey Kore, Hindistan ve Pakistan'ı nükleer güç sahibi olmaya iterken, İran gibi başka ülkelerin de onların peşinden gitmelerine neden oldu. Nükleer silahları bulunan mevcut güçler, silahsızlanmayı öngören "Yayılmayı Önleme Anlaşması"nda verdikleri sözlere uyacaklarına dair fazla belirti göstermiyorlar. Aksine ABD, düşük kuvvetli nükleer silahlar ve yeraltına girebilen savaş başlıkları da dâhil olmak üzere kullanımı nispeten daha kolay savaş başlıkları tasarlıyor. Ayrıca, ABD'deki 2001 tarihli "Nükleer Durum İncelemesi"ne göre, nükleer silahlar "birçok tehdide karşı caydırıcı ve güvenilir askeri seçenekler sunuyor" ve "stratejik ve siyasi hedeflere ulaşılmasına" yardımcı oluyor.

Toplam savaş sayısında ise 1990'lı yıllarda azalma gözlemlendi. Kuşkusuz bunun iyi bir haber olmasına rağmen, mevcut istatistiklerin, dünyadaki silahlı çatışmaların tamamını içerip içermediği konusunda çeşitli kuşkular bulunuyor. Metodolojik kısıtlamaların yanı sıra, birçok açıdan barış ve savaş arasındaki ayrım belirsiz hale geldi. Şiddet sürekli değil, zaman zaman görülüyor, ayrıca savaşların resmen sona ermesinden sonra bile bazı toplumlarda istikrarsızlık artmaya devam ediyor (Renner, 2004: 13-14).

6.3. Savaşın Çevreye Etkisi

Savaşlar, 20. yüzyılda gelişen silah teknolojileri ile daha da yıkıcı hale gelmiştir. Kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlar, uzun menzilli füzeler, hava bombardımanları hem sivilleri hedef haline getirmiş, hem de daha çok ve uzun süreli çevresel tahribata neden olmuştur.

Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan başlayarak, endüstri tesislerinin, kentlerin altyapı sistemlerinin ve sivil yerleşim alanlarının askeri hedef olarak görülüp bombalanması hem sivil kayıpları askeri kayıpların çok üzerine çıkarmakta hem de savaş sonrası da etkisini sürdüren çevresel yıkımlara sebep olmuştur. Günümüzde bile ABD tarafından Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarının yıkıcı etkileri gözlemlenmektedir.

Günümüzde, Kosova ve Körfez Savaşlarında kullanılan modern silahlar, hem patlayıcı etkileri ile hem de içerdikleri zehirli kimyasallarla, radyasyonla da öldürücü olmuş ve çevre üzerinde de yıkıcı etki yaratmıştır (Soysal, 2005: 49).

I. Körfez Savaşı esnasında;

- Milyonlarca varil ham petrol Basra Körfezi'ne dağıldı.
- Binlerce deniz kuşu öldü.
- Çöldeki petrol kuyuları tahrip edildiğinde, hayvanlar, bitkiler ekolojik deformasyona uğrayıp yok oldular.

Tonlarca kirli gazın atmosfere yayılması, Keşmir'de kara kar yağışlarına, İran'da, Suudi Arabistan'da yağlı kara yağmurlara sebep oldu (<http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/02/08/yazarlar/yazarlar162.html>).

Savaş bölgelerinde genellikle yasadışı şekilde sürdürülen kaynak kullanımının sağladığı kazanç, bir avuç insanın zenginleşmesine (yerel diktatörler vs) ve çeşitli grupların bolca silah alabilmesine olanak tanıdı. Fakat yerli halkların çoğu için bu ihtilaflar;

- İnsan hakları ihlalleri,
- İnsani felaketler,
- Çevresel yıkımlar meydana getirdi ve sonunda bu ülkeleri insani kalkınma ölçütlerinin en aşağısına kadar çekti (Renner, 2004: 117).

6.4. Savaş Sonrası Devam Eden Çevresel Etkiler

Günümüzde modern silahların çevre üzerindeki uzun süreli menfi etkileri, insanların savaş sonrası ortaya çıkan büyük çevresel yıkımla da uğraşmasına neden olmuştur. Bombardımanlarla kullanılamaz hale getirilen altyapı, yok edilen ormanlar, verimsizleştirilen topraklar, radyoaktif kirlilik, kirlenerek kullanılmayacak hale getirilen yer üstü ve yer altı su kaynakları savaş sonrası dönemde de insan kayıplarına hatta büyük göçlere sebep olmuştur. Bu göçler çoğu kez göç edilen bölgede de aşırı nüfus hareketlerine sebep olurken bu sayede çevre sorunlarına da neden olmuştur (Soysal, 2005: 48). Ayrıca insanların toplu halde ülke değiştirmesi, terk edilen ülkede, gidilen ülkede veya bölge dâhilinde çatışma veyahut istikrarsızlıklara da neden olabilir. Kahire'de Doğal Kaynaklar ve Çevre Enstitüsü'nün 2004 yılında yaptığı tahmine göre dünya genelinde 2004 yılında 30 milyon çevresel mülteci bulunmaktaydı (Margesson, 2004: 47-48).

Ayrıca savaş döneminde döşenen kara mayınları savaş sonrasında da ciddi sivil kayıplara neden olmaktadır. Pratik ve ucuz olduğu için kullanılan kara mayınlarını toplanması ise zor ve pahalıdır. Bu sebeple eski çatışma bölgelerindeki dönemlerce arazi (başta tarım olmak üzere) kullanıma kapalıdır (Soysal, 2005: 48).

Onlarca yıldır anti-personel kara mayınları birçok can aldı ve almaktadır. Bir çatışma bittikten uzun süre sonra askerler ve sivilleri ayırt etmeden rastgele insan öldürmeyi sürdürüyorlar. Tahminlere göre, 1975-2004 yılları arasında yaklaşık bir milyon insan mayınlar yüzünden ya öldü ya da sakat kaldı, bunların yaklaşık % 80'i sivilken % 20'si askeri personeldi. Son yıllarda 1999 yılında anti-personel mayınları yasaklayan uluslararası bir antlaşmanın kabulünden sonra önemli gelişmeler sağlandı. Stoklar hızla yok edilmeye başlanırken, mayın üretim ve ihracatı büyük ölçüde azaldı. Buna rağmen Uluslararası Mayın Yasaklama Kampanyası'na göre, anti-personel mayınlar altı ülkede halen kullanılıyor, Rusya ve Myanmar'da ise düzenli olarak mayın kullanılıyordu. Silahlı muhalif güçler 11 ülkede de mayın kullanmaya devam ediyor (Renner, 2004: 154). pkk terör örgütü de mayından yararlanıyor. Kara mayınlarının sorun olmaktan çıkarılması için daha yapılması gereken çok çalışılması gerekiyor.

Körfez Savaşı'ndan sonra bölgede iki milyon kadar patlamamış bomba parçasının kalmış olmasının nedeni geniş alan etkili bombalarının kullanılmasının kalıcı etkisidir. Bu bomba parçalarının etkisiz hale getirilmeleri için patlatılmaları gerekmektedir. Ayrıca mayınlardan farklı olarak bu parçaların yerleri bilinmemektedir. Savaş sonrası 50 yıl boyunca bunların patlamaya devam etmesi beklenmektedir (Tuna, 2003: 154). Zehirli askeri atıklarla, eskiyen silah sistemlerinin imhası da çevre kirliliğine sebep olmaktadır. Bugün 20 binin üzerinde alanın (1.700'ü ABD ordusuna ait) zehirli askeri atıklarla kirlendiği bilinmektedir) Bu alanların temizliği için milyarlarca Amerikan dolarına ihtiyaç vardır. 30 bin tonu aşkın kimyasal silah halen imha edilmeyi beklemektedir ve bunun yaklaşık maliyetinin 65 milyar ABD doları olduğu hesaplanmaktadır (Soysal, 2005: 48).

Dünyanın kaynakları tüm bu sorunlara karşın savaş için harcanmaya devam etmektedir. Askeri operasyonlar için ABD'nin harcadığı meblağ 2008'de, 2007 yılına göre % 5 artarak 529 milyar dolara ulaşmış. Çin'in harcamaları ise 2008'de 2006 yılına göre 5 milyar dolar artarak 44 milyardan 49 milyar dolara yükselmiştir. Küresel silahlanma harcamaları ise 1,2 trilyon doları bulmaktadır. Türkiye ise silahlanma konusunda 9,81 milyar dolar harcama yaparken, dünyada en çok harcama yapan 15. ülke konumundadır (<http://www.cmo.org.tr/duyuru2.php?did=82>).

6.5. Bir Örnek Savaş: Irak Savaşı

Irak'ın çevre altyapısına verilen fiziksel zararın birikmesi, halka yönelik büyük tehditlerden biridir. Çeşitli savaşlar esnasında Irak'taki askeri ve

endüstriyel altyapıların yıkılması, toprağa, havaya veya suya ağır metallerin ve başka tehlikeli maddelerin yayılmasına neden oldu. Yanan petrol kuyularından çıkan dumanlar, sabotajlar ve yağmalar, yerel hava ve toprak kirliliği yarattı. Petrol sanayisine yatırım yapılmaması sebebiyle tesisler bakımsız kaldı ve dolayısıyla sızıntı ve dökülme riski arttı.

Irak'ta çevresel sorunlar insanî ihtiyaçlarla ve yeniden yapılanma ihtiyaçlarıyla, birçok savaş sonrası durumda olduğu gibi yakından ilgilidir. En büyük öncelikler;

- Su kaynakları ve sağlık sistemlerini yeniden kurmak,
- Salgın hastalık yayılma riskini azaltmak için kentsel ve tıbbi atıklardan, atık alanlarını temizlemek,
- Kirlilik açısından sıcak nokta olan yerleri temizlemek.

Ülkenin çeşitli yerlerinde 2003 Irak Savaşında ve öncesinde 1991 Körfez Savaşı'nda tükenmiş (seyreltilmiş) uranyum içeren silahlar kullanıldı. Savaşın bu tür kalıntılarının bulunduğu yerlerin tespit edilip temizlenmesi gerekiyor (Haavisto, 2004: 198).

7. ÇEVRE VE ÇATIŞMA

Birçok biliminsanı, son 20 yıl içinde çevre sorunlarının şiddetli çatışmaların çıkmasına mı, yoksa artmasına mı neden olduğunu araştırdı. Bu yeni araştırmalar içme suyu, ormanlar, ekilebilir araziler, balık tarlaları gibi yenilenebilir kaynaklar üzerinde durdu. Bu araştırmaların çoğu, Kanadalı ve İsviçreli araştırmacıların 1990'lı yılların ortalarında yaptığı projeler de dahil olmak üzere, çevresel bozulmanın ülkeler arasındaki savaşlar üzerinde çok etkili olduğuna ilişkin hemen hemen hiçbir kanıt bulamadı. Yine de çevre sorunlarının sınıf ya da din, etnik köken gibi mevcut toplumsal farklılıklardan kaynaklanan yerel çatışmaları tetikleyebileceğine ya da artırabileceğine ilişkin bazı kanıtlar ortaya çıkardı (Conca, 2004; 183). Çevresel bozulmanın şiddetli çatışmaları teşvik ettiği iddiaları halen tartışmalı bir durumdur.

Kuşkucular, birçok çevresel ihtilaf modelindeki neden-sonuç zincirinin uzun ve zayıf olduğunu ve çevresel değişiklik ve ihtilaf arasındaki sayısız toplumsal, ekonomik ve siyasi etkenleri içerdiğini belirtiyor. Diğerleri ise, çevresel sorunları ihtilafların tetikleyicisi olarak ele almanın, çevre siyasetini “başka politikalarla birleştireceği” ve aslında birbirine bağımlı ve işbirlikçi tavır gerektiren bir dünyada askeri temele dayalı “bize karşı onlar” anlayışını yaratacağı endişesiyle, bu yaklaşımın etkilerini sorguluyor (Conca, 2004: 185).

Birçok gözlemci, çevre ile ihtilaflar arasındaki bağlantıya dikkat etmeden sorunlu sıcak noktaları tahmin ve izole etme(!) isteğini yansıttığından

şüpheleniyor. Yani bu bağlantıya dikkat etmenin gerçek bir kaygıdan kaynaklanmadığını düşünüyorlar.

Müdahale için bir gerekçe olarak bile “çevresel kaygılar” kullanılabilir. ABD hükümetinin, Irak’a karşı yapılan askeri müdahalenin hemen ardından ortaya çıkan ve Irak’ta uzun süredir sorun yaratan “Bataklık Arapları”yla aniden ilgilenmeye başlaması buna bir örnektir. Ayrıca ABD’nin Haiti’deki tamamen çıplak kalmış kırsal arazilere askeri yönden ilgi göstermesi görünenin aksine doğal kaynakların bozulmasını önleme veyahut sistemli ilerleyen yoksulluğa karşı çözümler bulma amacından ziyade Haiti mülteci dalgalarını önleme isteğinden kaynaklandığı düşünülebilir (Conca, 2004: 185).

Tarih boyunca yararlı kaynakları kontrol altına alabilmek için, büyük güçler kaynak açısından zengin ülkelere sürekli olarak askeri veya diğer yollarla müdahale etti. Çoğunlukla bunun neticesinde uzun süreli siyasi istikrarsızlık oldu (Renner, 2004: 6).

Doğal kaynak tüketicilerinin kaynaklar üzerinde denetim ve erişim hakkı için hile yapmasıyla gerilim ve ihtilaflar ortaya çıkıyor. Özellikle petrolün tarihi, Irak’ın istilasıyla son sahnesinin oynandığı bir askeri ve diğer tür dış müdahalelerden meydana geliyor. Yeni bir “büyük güçler rekabeti serisi” petrole duyulan talep arttıkça doğuyor (Renner, 2004: 118).

Petrol;

- Büyük güç manevralarının,
- Çıkar ittifaklarının,
- Askeri müdahalelerin,
- Toplum güvenliğine zarar veren başka eylemlerle de ilgili.

Petrol “doğal kaynak laneti”nin, yani kaynak zenginliğinin bilinenin aksine kalkınma ve büyümeye değil, ihtilaf ve yozlaşmaları desteklemekte kullanıldığının bir örneğidir (Prugh, 2004: 137).

8. SUYLA İLGİLİ ÇATIŞMALAR

M.Ö. 2500 yılında Dicle-Fırat havzasında Lagaş ve Umma kent devletlerinin savaşmalarından bu yana, hiçbir devlet özellikle su kaynakları sebebiyle savaşa girmedi. Ancak, bilindiği üzere su kaynakları ve altyapısı genellikle askeri araç veya hedef olarak kullanılmaktadır (Wolf, 2004: 103-104). Devletler su için, bazı tahminlerde öngörüldüğü gibi birbirleriyle savaşmayabilir ama yerel çatışma ve ihtilaflar büyük ihtimalle hızla artacaktır (Renner, 2004: 7).

Suyla ilgili temel anlaşmazlıkların sayısı çok olmasına rağmen, tüm su anlaşmazlıkları üç sorunun en az birinden kaynaklanır: nicelik, nitelik, zamanlama.

- **Nicelik:** Suyla ilgili anlaşmazlıkların en belirgin sebebi sınırlı miktarda bulunmasından dolayıdır.

- **Nitelik:** Düşük kaliteli su, içme, tarımsal ve sanayi kullanımı için uygun değildir.
- **Zamanlama:** Suyun akış zamanlaması birçok açıdan önemlidir. Bu sebeple barajların işleyiş modelleri hakkında sık sık tartışmalar çıkar (Wolf, 2004: 100-101).

İki veya daha fazla ülke arasında su sebebiyle ortaya çıkan her türlü anlaşmazlık veya işbirlikleri ile ilgili verileri Oregon State Üniversitesi'ndeki araştırmacılar derleyerek dört temel bulgu saptadılar. Buna göre:

- Uluslararası su kaynakları üzerinde şiddetli çatışmalardan çok işbirlikleri görülüyor. 1954-2004 yılları arasındaki 50 yılda sadece 37 şiddetli çatışma (şiddet içeren çatışma) yaşandı ve bunların 30'u İsrail ile komşularından biri arasında meydana geldi. Şiddetli çatışma sayısı Ortadoğu dışında sadece 5; ama aynı dönemde 157 antlaşma imzalandı. Ülkeler arasında suyla ilgili olayların çoğunda işbirlikleri mevcut; 507 çatışmaya karşın 1228 işbirliği bulunmaktadır.
- Düşmanlardan çok kendi seçmenlerine yönelik siyasetçilerin coşkulu, heyecanlı söylemlerine rağmen, suyla ilgili eylemlerin çoğunun ılımlı olduğu ortaya çıktı.
- İhtilaf örneklerinin sayısının işbirliği örneklerinden çok daha az olduğu ortaya çıktı.
- Şiddet unsurunun olmamasına rağmen, suyun hem kışkırtıcı hem de birleştirici bir etkiye sahip olduğu anlaşıldı (Wolf, 2004: 104).

Düşmanlar arasında ve başka konular hakkında anlaşmazlık çıksa bile, tarihsel kayıtlar uluslararası su anlaşmazlıklarının çözülebileceğini ispat ediyor. 1970 ve 1980'li yıllarda G. Afrika bir dizi yerel savaşla çalkalanırken, birçok nehir havzası sözleşmesi imzalandı (Wolf, 2004: 105).

Az miktarda bulunan doğal kaynaklar çok sayıda şiddetli çatışmanın kaynağı oldu. Kaynakların sömürülmesi son yıllarda yaklaşık 50 savaş ve silahlı çatışmanın hemen hemen dörtte birinde önemli rol oynadı.

Doğal kaynak tüketicilerinin kaynaklar üzerinde erişim ve denetim hakkı için hile yapmasıyla gerilim ve anlaşmazlıklar meydana geliyor. Özellikle petrolün tarihi, Irak'ın işgaliyle son sahnesinin oynandığı bir askeri ve diğer tür dış müdahalelerden oluşuyor. Petrole duyulan talep arttıkça, yeni bir "büyük güçler rekabeti" doğacaktır (Renner, 2004: 117-118).

9. TERÖR VE ÇEVRE

"Korkudan dehşete düşmeye sebep olma" veya "korkudan sarsıntı geçirme" anlamlarına gelmekte olan terör deyiminin kökeni Latince "terrere" sözcüğüdür. 1789 yılında yayımlanan Dictionnaire de l'Académie Française'nin ekinde ilk defa rastlanılmaktadır. Nitekim dönem tarihçilerince 1789 Fransız İhtilali sonrasında "terör rejimi-rejime de la terreur" olarak anıldığı

bilinmektedir. Türkçedeki karşılığı “yıldırma, korkutma” olan terör kelimesi Fransızca Petit Robert sözlüğünde “bir toplumda bir grubun halkın direnişini kırmak için meydana getirdiği ortak korku” anlamında yer alırken, Siyasi Terimler ve Örgütler sözlüğünde “kamu otoritesini veya toplum yapısını yıkmak için girişilen korku ve yılmılık saçan şiddet hareketleri” olarak belirtilmektedir”(http://www.antalya.pol.tr/index.php?Itemid=146&id=213&option=com_content&task=view).

Teröristler için önemli hedeflerden biri kimyasallardır. ABD Askeri Başhekimliği tarafından yapılan araştırmaya göre, en kötü senaryo tahminine göre ABD’de bir kimyasal tesise saldırı düzenlenmesi 2 milyondan fazla insanın ölmesine sebep olabilir. Ashdad-İsrail’de 2004 yılında yapılan bir intihar saldırısında, böcek öldürücü metil bromür kullanan bir narenciye paketleme tesisi yakınlarında kendilerini öldürdüler. Bromür tanklarını havaya uçurmuş olsalardı, binlerce insanı bu zehirli kimyasallar öldürebilirdi (Assadourian, 2004: 95).

Petrolle bağlantılı olarak ve sivil güvenliğe yönelik ortaya çıkan en yeni tehdit “terörizm”. Bu tehdit mekanizmalarının ham petrolden başka önemli gelir kaynakları olmadığına göre, aslında buralara giden paralar Batılı tüketicilerin Batılılara karşı suç ortaklığı yaptığı anlamına geliyor (Prugh, 2004: 137-138).

Teröristler açısından cazip hedeflerden biri de “nükleer santraller”dir. Buralara bilerek veya kazara zarar verilmesi, felaketlere neden olabilir. Birçok reaktörün yeterince güvende olmadığı, nükleer santrallerin durumunu öğrenmek için düzenlenen hayali saldırılar neticesinde öğrenildi (Assadourian, 2004: 149).

10. EKOTAJIN (ÇEVRESEL SABOTAJIN KÖKENLERİ)

Ekotaj, ekolojik sabotaja sebep olan faaliyetleri protesto ve çevresel değerlere duyarlılık temelinde uygulanan sabotaj eylemlerine verilen isimdir. Bir eylem şekli olarak ekotajın kullanılması Greenpeace’ den daha eskilere gider. Örneğin, A.B.D’ de 1968’lerde çeşitli radikal politik akımlar ekotajı kapitalizm karşıtı bir eylem şekli olarak tartışmış ve radikal ekolojik akımlar tarafından ekotajın benimsenmesi gerektiğini öngörmüşlerdir.

1970 Dünya Günü düzenleyicilerinden bir grubun meydana getirdiği Çevresel Eylem (Environmental Action) adlı bir hareketin savunucuları yayınladıkları bir bildiri ile yaşanan ekolojik krize karşı bir çok eylem biçimi önerirler. Önerilen eylem biçimleri arasında kitle gösterileri, grevler, boykotlar, lobi faaliyetleri vb. yanında çevreyi kirleten büyük şirketlere yönelik yapılacak ekotajlara da yer verilir. Daha sonra ekotaj yöntem ve örneklerini ihtiva eden bir de kitap yayınlarlar.

Greenpeace’ in ilk eylemleri ile tartışılmaya başlanan ekolojik radikalizm ya da çevresel eylemlerin boyutu, ekotaj kavramı ile daha da şiddetlenir. Heterojen bir yapısı olmasına rağmen, radikal kesim ılımlı kesimden tamamen kopar. Kendi içlerinde yöntemsel ve önerdikleri yapısal değişiklikler bazında

radikal söylemlerde kendi içlerinde ayrışır. Radikal kesimdeki bu ayrışma dört kategori altında özetlenebilir.

- Ekolojik krizin sebebi olan politik sistem tamamen değişmelidir.
- Günümüz toplumunun yasal ve ekonomik kurumları radikal bir değişime ihtiyaç duymaktadır.
- İnsan toplulukları doğaya karşı olan yaklaşımlarını ve değer yargılarını değiştirmelidirler.
- Kişisel yaşam şekilleri yeniden düzenlenmelidir.
- Radikal kesim içerisinde kapitalizm karşıtlığı boyutunda bir farklılaşma yaşanır.
- Ekolojik krizi tamamen kapitalist toplumun işleyişine bağlayanlar,
- Krizin sorumlusu olarak gördükleri endüstriyel toplumun bir devrime ihtiyaç duyulmaksızın, çeşitli eylem şekilleriyle aşılabileceğini savunanlar.

Özellikle bu ikinci grup 1980'lerden sonra ağırlık kazanarak, radikal ekolojizmi tamamen bünyesinde toplamıştır.

Greenpeace hareketi içinden bazı radikal kesimler, bu ayrışma sonrasında Greenpeace'i "radikal ekolojinin ılımlı kanadı" olarak nitelendirmeye başladı. Greenpeace'in endüstriyel yatırımlara karşı eylemlerinde şiddete başvurmaması buna neden olarak ileri sürüldü. "Endüstriyel uygarlığın araçları" olarak niteledikleri büyük çaplı endüstriyel yatırımlara karşı doğrudan geliştirecek eylemleri savunan bu grup (The Monkey Wrench Gang) Greenpeace' den ayrıldı (Demirer vd., 1997: 111-113).

Eko-teröristler, bıçağın artık kemiğe dayandığını, doğayı kurtarmak için tek devanın kuvvet, gerekirse terör olduğunu savunurlar. Eko-teröristler, ağaçlara kama gömüp testerelerin kırılmasına yol açmak, kereste şirketlerinin traktörlerini bombalamak gibi pek çok faaliyet düzenlerler. Edward Abbey'i adeta bir peygamber düzeyine yükseltmişlerdir. Düzenledikleri terör hareketlerinden dolayı sayıları çok az olmasına karşın basında ve televizyonda ilgi görürler (Tont, 2001: 31).

10.1. Gıda Bir Kitle İmha Silahı Olarak Kullanılabilir Mi?

Gıda güvenliği 11 Eylül 2001'den sonra yeni bir anlam kazandı. Özellikle sanayileşmiş ülkelerde tarımın büyüklüğü ve ekonomik önemi terörist saldırılar için kolay bir hedef olmasına neden oluyor. ABD'de hayvancılık sektöründe gösterilen hassasiyet bu konuya en iyi örneklerden birisidir. ABD Tarım Bakanlığı şap hastalığının ABD'ye gelmesi halinde 5 günde 25 eyalete yayılabileceğini vurguluyor.

Birleşmiş Milletlere göre 'Bugün yaşanan hava kirliliği, toprak kirliliği, yer altı ve yerüstü su kaynakları kirliliği, tehlikeli atıklar gibi çevre sorunlarının

% 34'ü savaşlar, yeni silah sistemlerinin geliştirilmesi çalışma; deneme ve harcamalarından kaynaklanmaktadır” (Soysal, 2005: 48).

10.2. Çevresel İşbirliğinden Yararlanarak Barışı Sağlamak

Çevresel barış girişimlerinin çoğu, birbiriyle kısmen kesişen üç gruptan birine aittir:

- Doğrudan çevreyle ilişkili anlaşmazlıkları önleme girişimleri.
- Anlaşmazlık yaşayan taraflar arasında diyalog başlatma ve sürdürme çabaları.
- Barış için sürdürülebilir bir ortam yaratma girişimleri.
- Barış için asgari gereklilik şiddetli çatışmaların olmaması ise, çevresel işbirliği de,
- Ekosistemlerin bozulması,
- Kaynakların aşırı tüketilmesi veya
- İnsanların kaynaklara bağlı geçim imkânlarının yok edilmesiyle harekete geçebilecek türde şiddetin engellenmesinde yardımcı olabilir.

Kurumların çevresel tehditlere karşılık verme gücünün artırılması ve insanların geçim kaynakları üzerinde baskılarının azaltılması ihtiyacına, şiddete neden olan çevresel bozulmalara ilişkin akademik çalışmaların çoğunda dikkat çekilmesi şartıdır. Başka bir deyişle “çevresel barışı sağlamanın en kestirme yolu, çevreden kaynaklanan ihtilafların önlenmesi için harekete geçmek olabilir” (Conca, 2004: 187-188). “Çevresel barışı sağlamaya yönelik ikinci yaklaşım ise, belirli bir çevresel unsurdan kaynaklanan ihtilafların ötesinde, ortak çevresel tehditlere karşı ortak tepkiler verme yoluyla barışı sağlamayı amaçlar” (Conca, 2004: 188). Örneğin, çevre koruma konularında aracı olarak 2000 yılı sonbaharında bir diyalog başlatan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’ı Güney Kafkasya bölgesinde üç taraflı bir biyosfer koruma alanı kurmaya ikna etti. Ayrıca Filistin ve İsrail önceki dönemde günlük çatışmalara rağmen su kaynaklarını yönetmek için gayri resmi çalışmalar yapmışlardır. Çevresel barış sürecinin üçüncü boyutu da, barışın sağlam olabilmesi için sürdürülebilirlik zemininin oluşturulması gerektiğidir.

Çevresel barışı sağlama stratejileri, işbirliği için uygulanabilir ve müspet bir çerçeve hazırlama fırsatı sunuyor (Conca, 2004: 188-192).

11. SAVAŞIN ETKİLERİNİ AZALTMAK

Bütün çatışma alanlarında hem doğrudan askeri faaliyetlerle bağlantılı sorunlar hem de kronik, uzun vadeli çevre sorunları görülüyor. UNEP’in savaş sonrası çevre değerlendirmeleri, askeri krizlerin ardından genellikle bir çevre krizinin yaşandığını gösteriyor. Hazırlıklı olma ve sivilleri koruma çalışmalarıyla insan hayatına ve çevreye yönelik tehditlerin savaş sırasında en aza indirilmesinin gerektiği alınacak en önemli derstir. Uygun değerlendirme ve temizleme çalışmaları da savaş biter bitmez yapılmalıdır. Mevcut veya yeni

kurulmuş çevre yönetiminin desteği ve kapasite meydana getirilmesi de uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından çok önemlidir. Bölgenin eksiksiz çevresel tarihi, silahlar sustuktan sonra çevrenin nasıl yeniden canlandırılacağı düşünüldüğünde ele alınmalıdır. Özellikle su gibi ortak kaynaklar söz konusu olduğunda savaş sonrası ülkeyi uluslararası ve bölgesel işbirliği ortamına sokmak için çalışmalar yapılmalıdır. İranlı ve Iraklı su ve çevre yetkilileri 2004 yılında 29 yıldır ilk kez bir araya gelerek Mezopotamya Bataklıkları'nın durumunu tartıştılar. Eski düşmanlar çevre sorunları üzerinde yeniden görüşmeye başladılar. Ortak kaynakların yönetimi, bu kaynakların durumunu iyileştirmek haricinde, eski düşmanlıklar arasında güven ortamı yaratmak için önemli bir araç olabilir.

Çevre ve sağlık tehditlerini en aza indirmenin önemli yollarından biri, daha sıkı savaş yasaları hazırlayarak hedefleri ve silahları sınırlandırmaktır. Bahsedildiği gibi doğadaki yapay değişikliklerin (insanların sebep olduğu seller gibi) savaş aracı olarak kullanılmasını önleyen ENMOD Antlaşması, kullanılacak yasal araçların en iyi örneklerinden biridir. Farklı türde silahların menfi çevresel etkileri ve kimyasal tesisleri hedef almanın bir toplum için yarattığı riskler bilindiğine göre, yeni uluslararası düzenlemelere ihtiyaç vardır.

Savaş ve çatışmaların menfi etkilerinden oluşan uzun listeye (insan kaybı, ekonomik kayıplar, mülteciler) çevresel sorunları da eklemek, şiddet içermeyen çözümlerin daha çok tercih edilir hale gelmesini sağlayacaktır (Haavisto, 2004:198-199).

11.1. Sivil Toplum Kuruluşları

STK'ların katılımı, 1990'lı yıllarda güvenlik tartışmalarının kapsamını genişletti ve yeni güvenlik kavrayışları getirdi. BM'in çevre, nüfus, toplumsal kalkınma ve kadın konulu bir dizi konferansında askeri olmayan sorunlar da gündeme getirildi (Renner, 2004: 13). "Sivil toplumla yaklaşmanın yanı sıra, kimyasal silahların sökülmesi için daha fazla teknolojik seçeneklerin geliştirilmesi" gerekliliği üzerinde de duruldu (Walker, 2004: 178). Çevre sorunları devletlerarası seviyede olduğu kadar, toplumlararası seviyede de çalışmaya teşvik eder. Ekolojik açıdan karşılıklı bağımlılığın sözkonusu olduğu sınırlarda, ülkelerin seçmenleri birbirlerine kenetlenerek, bazen resmi kanallarla atılması zor olan diyalog adımlarını atabilirler. Zamanla, STK'lar ve biliminsanları arasındaki etkileşimler güvenin ve işbirliğinin esaslarının atılmasına yardım edebilirler. Filistinliler ve İsraililer arasında gayri resmi olarak ortak su kaynaklarını yönetmek için görüşmeler yapılması buna örnek olarak gösterilebilir (Conca, 2004: 187).

11.2. Sivil Toplumunu Dahil Etmek

Daha güvenli ve barışçı bir dünya meydana getirilmesinde sivil toplumun da çalışmalara dahil edilmesi yapılan çalışmalarda başarı şansını arttıracaktır. Son 15-20 yılda yaşananlar sivil toplumdaki aktörlerin, global siyaset alanında başarılı aktörler ve hatta güvenlikle ilgili birçok konuda liderler olduklarını gösterdi.

2004 Nobel Barış Ödülü'ne Kenya'daki "Yeşil Kuşak" hareketinin lideri Wangari Maathai'nin layık görülmesi, uluslararası arenada bu tür liderlerin kabul görmesinin, çevrenin barış ve güvenlikle ilgili kaygılarla bağlantılı olduğunun anlaşılmasının cesaret verici örnekleridir.

"Sivil toplumun giderek artan etkisi, örgütlerin "ağ oluşturma" (belki de küreselleşme çağının sembol fiili) kapasitesini artıran birçok farklı varlığa bağlı olabilir." Bu kapasiteyi sivil toplum daha da artırarak etkin ortaklar olma ve becerilerini güvenlik sorunlarında da kullanarak barışın temellerini en iyi biçimde atabilir. Yeni iletişim teknolojilerinin kullanımıyla, STK'ların iletişim ağı kurması daha da kolaylaştı. Örneğin, Uluslararası Kara Mayını Yasaklama Kampanyası (ICBL) 1990'lı yıllarda yüzlerce STK'yı internet ve e-posta aracılığıyla bir araya getiren eşgüdümlü bir çalışmaydı. Kara Mayınlarını Yasaklama Antlaşması'nı kampanya tasarladı, taslak haline getirdi, hükümet desteğini aldı ve 2004 Ekim'de 143 devletin onay imzasına ulaştı. İlk defa bir anlaşma sivil toplum liderliğinde hazırlanıp hedefine ulaştı. ICBL bu başarı sayesinde 1997'de Nobel Barış Ödülü'nü kazandı. ICBL'nin iletişim ağı başarısından diğer STK'lar ders alabilirler (French, 2004:214-217).

Sivil toplum, hükümet ve özel sektör, ortak çıkarların söz konusu olduğu sorunları (barış ve güvenlik de dahil) çözmek için, genellikle geçici bir süreliğine ve hiyerarşik olmayan bir yapıda işbirliği yapıyorlar. STK'lara ve diğer sivil toplum örgütlerine, bu "küresel kamu politikası ağları" siyasi karar alma aşamasında daha önce benzeri görülmemiş roller veriyor (French, 2004: 218).

Tablo 3: Küresel Kamu Politika Ağları Örneği

Ağın Adı	Bazı Ortakları	Ayrıntılar
Küresel Su Ortaklığı	Avrupa Birliği, IFPRI, Pekin Üniversitesi, İsveç Uluslararası Kalkınma Örgütü, UNDP, Dünya Bankası	Ortaklık, 1992'deki Dublin ve Rio de Janeiro konferanslarının ardından, ülkelere, su kaynaklarının sürdürülebilir yönetiminde yardımcı olmak üzere kuruldu.

Kaynak: Hilary French (2004). "Barışın Temellerini Atmak", Dünyanın Durumu 2005, Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 201-222.

Çeşitli güvenlik konularını ele almak bakımından, STK'ların, hükümetlerin ve ticari ağların işbirlikleri (!) gelecek vaat ediyor ve hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların desteğini hak ediyor.

Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (2002) BM'nin bu tür ortaklıkları desteklemesi de, bu girişimlerin ihtiyaç duyduğu kurumsal desteğin bir örneğini teşkil ediyor. Johannesburg'daki toplantıda, yenilenebilir enerji kaynaklarının tanıtılmasından su yönetimine kadar birçok konuyu ele alan, 100'den fazla hükümet, özel sektör, STK ortaklığı kuruldu (French, 2004: 220).

12. SONUÇ

Modern savaşların çevresel etkilerini; savaşa hazırlığın çevreye etkileri, savaşın çevreye etkisi, savaş sonrası devam eden çevresel etkiler olmak üzere üç grupta değerlendirebiliriz.

Çevrenin silahlı çatışmalar sırasında doğrudan korunmasını düzenleyen sadece iki antlaşmanın varlığından söz edilebilir. Birincisi 18.05.1977 tarihli Askeri Amaçlarla ya da Daha Başka Düşmanca Amaçlarla Çevrenin Değiştirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasına İlişkin Sözleşme (ENMOD Sözleşmesi), diğeri ise 10 Haziran 1977 tarihli 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne ek Cenevre I.Protokolüdür.

Çevrenin korunması daha güvenli ve barışçı bir dünya meydana getirilmesinde sivil toplumun da çalışmalara dahil edilmesi yapılan çalışmalarda başarı şansını arttıracaktır. Son 15-20 yılda yaşananlar sivil toplumdaki aktörlerin, global siyaset alanında başarılı aktörler ve hatta güvenlikle ilgili birçok konuda liderler olduklarını gösterdi. Çeşitli güvenlik konularını ele almak bakımından, STK'ların, işbirlikleri gelecek vaat ediyor ve hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların desteğini hak ediyor (French, 2004: 220).

12. KAYNAKLAR

- ASSADOURIAN, Erik. (2004). "Zehirli Kimyasallar", Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 95-97.
- ASSADOURIAN, Erik. (2004). "Nükleer Enerji", Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 149-151.
- CONCA, K. vd. (2004). "Çevresel İşbirliği Yoluyla Barışı Yaratmak", Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 181- 195.
- DEMİRER, G. N. ve DURAN, M., DEMİRER, T.,(1997). *Ve Kirlendi Dünya*, Öteki Matbaası.
- FRENCH, Hilary. (2004). "Barışın Temellerini Atmak", Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 201-222.

- HAAVISTO, Pekka. (2004). “Savaşın Çevreye Etkileri”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 197-199.
- MARGESSON, Rhoda. (2004). “Çevresel Mülteciler”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 47-49.
- PAZARCI, Hüseyin. (1992). “Uluslararası Hukuka Göre Çevrenin Savaş Sırasında Korunması”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ocak-Haziran, (47-1.2), 103-114.
- PAZARCI, Hüseyin. (2006). *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- PRUGH, T. vd. (2004). “Petrol Ekonomisini Değiştirmek”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 125-147.
- RENNER, Michael. (2004). “Güvenliği Yeniden Tanımlamak”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 3-22.
- RENNER, Michael. (2004).”Kaynak Zenginliği ve İhtilaf”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 117-119.
- RENNER, Michael. (2004). “Savaş Sonrası Toplularını Silahsızlandırmak”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 153-172.
- SOYSAL, Ahmet. (2005). “Birinci, İkinci Körfez Savaşları Ve Çevre”, *Irak'ta Savaş ve Sağlık*, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara, 47-53.
- TONT, Sargun A. (2001). *Sulak Bir Gezegenden Öyküler*, TÜBİTAK Yayınları. Ankara.
- UĞURLU, Örgen. (2006). *Türkiye’de Çevresel Güvenlik Bağlamında Sürdürülebilir Enerji Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- WALKER, Paul F. (2004). “Kimyasal Silahlar”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 177-179.
- WOLF, A.T.vd. (2004). “Su İhtilaflarını Çözmek ve İşbirliği”, Dünyanın Durumu 2005, *Sürdürülebilir Toplum İçin Worldwatch Enstitüsü Raporu*, TEMA Vakfı Yayınları, İstanbul, 99-116.
- http://halksagligi.med.ege.edu.tr/seminerler/2006-07/Savas_cevre_ASB.pdf,
Erişim Tarihi: 15.07.2008, Beliner, Aylin Sena, “Savaşın Çevreye Etkisi”.

<http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/02/08/yazarlar/yazarlar162.html>,
Erişim Tarihi:15.07.2008, Berberoğlu,Oya, “Savaşın Çevre Felaketi.

[http://www.antalya.pol.tr/index.php?Itemid=146&id=213&option=com_content
&task=view](http://www.antalya.pol.tr/index.php?Itemid=146&id=213&option=com_content&task=view), Erişim Tarihi: 15.07.2008, Antalya Emniyet Müdürlüğü.

[http://www.bianet.org/bianet/kategori/cevre-ekoloji/15650/savasin-cevresel-
etkileri-ya-da-kiyamet](http://www.bianet.org/bianet/kategori/cevre-ekoloji/15650/savasin-cevresel-etkileri-ya-da-kiyamet), Erişim Tarihi:15.07.2008, Dadan, Kadir.

<http://www.cmo.org.tr/duyuru2.php?did=82> Erişim Tarihi:15.07.2008, TMMOB
Çevre Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu, “SAVAŞA DEĞİL,
YAŞAMA!”.

[http://www.mazlumder.org.tr/file/4.%20bir%20grup%20hakk%c4%b1%20olarak
k%20bar%c4%b1%20hakk%c4%b1.pdf](http://www.mazlumder.org.tr/file/4.%20bir%20grup%20hakk%c4%b1%20olarak%20bar%c4%b1%20hakk%c4%b1.pdf) Erişim Tarihi: 23. 04.
2008, Aral, Berdal, “Bir Grup Hakkı Olarak Barış Hakkı”.

<http://www.sunshine-project.org/enmod/parties.html>, Erişim Tarihi: 27.04.
2008)